

USAID

ОТ АМЕРИКАНСКОГО НАРОДА

Өрүк өстүрүүдөн түшкөн кирешени көбөйтүүгө багытталган агротехникалык ыкмалар

Бул буклетте Баткен облусунда өскөн өрүктүн түшүмүн жогорулатууга жана кургатылган өрүктү сатуудан түшкөн кирешени көбөйтүүгө багытталган негизги агротехникалык ыкмалар. Өрүк өстүрүүнүн салттуу тажрыйбаларына жана жакшыртылган ыкмаларына жүргүзүлгөн салыштырмалуу экономикалык анализди да таба аласыздар.

Баткен шаарындагы кургатылган өрүктү даярдоодон түшкөн кирешени жогорулатууга багытталган беш негизги иш-чара:

1. Өрүктүн бутактарын туура кыюу
2. Жогору түшүм алуу үчүн топуракты семиртүү
3. Илдетсиз таза түшүм алуу үчүн өрүк дарагын коргоо
4. Сугаруу
5. Туура жыйноо жана

I. Өрүктүн бутактарын туура кыюу

Өрүк дарактарынын мөмө байлашы жана анын түшүмдүүлүгү көпчүлүк учурда бактарды туура кыюудан жана баш жагынын (кронасынын) туура түзүлүшүнөн көз каранды болот, анткени ал өсүмдүктүн эрте мөмө байлашына шарттайт. Өрүк дарактарын жыл сайын кыш аяктап, үшүк алып кетет деген коркунуш болбой, бирок өсүмдүк гүл ача элек кезде кыйышат. ЭСКЕРТҮҮ: жаан-чачын жаап жатканда кыюуга болбойт.

Өрүк дарагын кыюунун төрт түрү бар:

Бутактарын санитардык кыюу – соо бутактарына жугушуп кетпеш үчүн кургап, соолуп жана чирип калган бутактарын кыйып салуу керек.

Бутактарын кыскартуу – бир жылдык же көп жылдык өсүмдүктүн кээ бир сабактарын кыскартып турса, ачыла элек бүчүрлөрү ачылат.

Бутактарын суюлтуу – өсүмдүктүн коюуланган баш жагындагы бутактарын “шакекчесине” чейин бутап суюлтуп турса, жакшы мөмө байлайт.

1/3-1/2

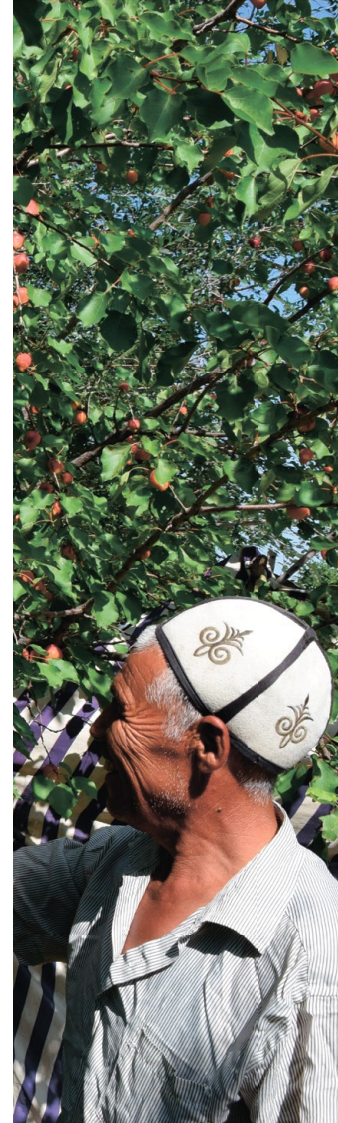
Көп жылдык дарактардын мөмө берген учурун узартуу үчүн аларды “**жашартып**” турушат. Ал үчүн бутактарын жана сабактарын түбүнөн 1/3 – 1/2 кыскартып коюшат.

Жыш мөмө байлаган өрүктүн бутактарын көп эле кесе берүүнүн кереги жок. Мындай дарактардын сабагынын учтарын гана кыйып коюу керек. Ошондо мөмөлөрүнүн көлөмү жакшы чоңоет жана алардын калган сөңгөктөрүнүн сапаты жакшырат.

Дарактарын кыюу үчүн курч секаторду жана кесүүчү башка курал-жабдыктарды пайдалануу керек. Кесилген жерлери тыкан жана жылмакай болушу зарыл, болбосо ар кандай илдеттерге чалдыгып калышы ыктымал. Бутактардын кесилген жерлерин бактын кайнатылган чайыры же майланган сыр менен сыйпап коюу сунушталат.

Илдетке чалдыккан бак-даракты кесип бүткөндө, ал илдеттер башкасына жугуп калбаш үчүн кийинкисин кесе баштай электе курал-жабдыктарды спирт эритмеси (же арак) менен тазалап туруңуздар. Бак-дарактарды, айрыкча, жаш бак-дарактарды кыюу – бул зор чеберчиликти талап кылат. Андыктан фермерлер кыюу иштерин кантип жүргүзүү боюнча окуудан өтүшү керек же болбосо бул жумуш үчүн атайын тиешелүү адисти жалдоо сунушталат.

ЭСКЕРТҮҮ: Жамгыр жаап жаткан учурда бак-дарактарды кыйган болбойт.

2. Мол түшүм алуу үчүн жер кыртышынын жакшыртылышы

Дарактардын мөмө жемиштери, жалбырактары жана сабактары жакшы өсүшү үчүн азыктандыруу талап кылынат. Демек, өрүктөн мыкты түшүм алуу үчүн ага тиешелүү жер семирткичтерди колдонуу керек. Жер семирткичтердин өлчөмү бак-дарактардын жашына жараша болот. Жалпы сунуштар:

- Жыл сайын азот жер семирткичтерин бергиле. Андай жер семирткич катары селитраны (**бир даракка – 1,4 кг**) же мочевианы (бир даракка/1 кг); пайдаланса болот. Азот жер семирткичин дарак жаңы өсүп келаткан фазасында (февраль-март айларында – 0,9 кг (2/3 өлчөмдө)) жана өсүүнүн биринчи фазасы аяктап калган кезде (**май айында – 0,5 кг (1/3 өлчөмдө)**) берүү керек;
- Кыкты, фосфат жана калийди чогуу колдонуу керек. Аларды күз мезгилинде негизги айдап-себүү иштери жүргүзүлүп жатканда кошуп койгон жакшы болот (октябрь-ноябрь).
- Азот жана фосфор да ошондой эле аммофос түрүндө бир даракка 2,5 килограммдан колдон келсе жазында, дарактары гүлдөй элек маалда чачылат.
- Жыл сайын ар бир дарактын түбүндөгү топуракка **0,4-0,6 кг** фосфат жана **1 кг** калий кошуп койсо жакшы азыктанат. Азот, фосфор жана калийди күзүндө (сентябрь-октябрь) кошуу керек.
- Составында N, P, K бар теңдештирилип аралаштырылган жер семирткичтерди бирдей өлчөмдө колдонсо да болот жана колдон келсе цинкти кошуп койсо да жакшы.
- Сууга аралаштырып берилүүчү минералдык же семирткичтерди тамчылатып сугаруу тутуму аркылуу 3-4 жылда бир жолудан ар бир өрүктүн түбүнө **15 кг** жакшы чиринген кара чириндинин кыгын төгүп, кошумча азыктандырып коюу зарыл; Жыл сайын айдоо иштеринин мезгилинде кыкты топуракка аралаштырып туруп, анан сугарып коюу керек.

Кыкты жана химиялык жер семирткичтерди колдонуу ыкмалары

Жер семирткичтер жыгачтын негизги сөңгөгүнөн 60 см аралыкта берилет. Жер семирткичтерди дарактын кронасынын астында 6-10 см тереңдикте чачуу керек, кронадан тышкаркы аянтта 15-18 см тереңдикте чачуу сунушталат. Жер семирткичтерди колдонуп жатканда дарактын тамырларына зыян келтирип алуудан сак болуу керек. Жер семирткичтерди учтарынан алыс колдонуу анын тамыры терең кеткендигине жараша болот. Жаш дарактарга колдонулуучу жер семирткичтердин өлчөмү аз болушу шарт, ал эми жашы 10 жылдан ашкан дарактарга жер семирткичтердин талап кылган норманын эң чектүү деген өлчөмү колдонулат.

Азотту белгиленген нормадан ашыкча пайдаланса жыгачтын чайырын пайда кылуу менен мөмөлөрүнүн бышып жетилүүсүн жайлатат жана кошумча бутактар көбөйө баштайт.

Өрүк дарагы бир жылда 20 см өсүп турса, бул - жер кыртышынын түшүмдүүлүгүнүн көрсөткүчү болуп эсептелет. Эгерде өсүшү 20 см азыраак болсо, анда кошумча азыктандырууну күчөтүү талап кылынат. Ал эми белгиленген көрсөткүчтөн ашып кеткен учурда пайдаланган жер семирткичтердин өлчөмүн азайтуу зарыл.

3. Таза түшүм алуу үчүн өрүктү коргоо ыкмалары

Зыянкечтер жана илдеттерге каршы көрүлүүчү эффективдүү чара – бул профилактикалык иштерин жүргүзүү. Фитосанитардык гигиена эрежелерин сактоо үчүн төмөнкүдөй шарттарды түзүп алуу керек:

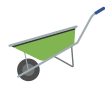
Илдетке чалдыккан жана куурап калган бардык бутактарын кыйып салып, аларды жок кылуу;

Жарака кеткен бутактарын тазалап, атайын майлар менен майлап, куурап калган кабыктарын тазалап алып салуу;

Күзүндө дарактардын сөңгөктөрү күн нуруна күйүп калбаш үчүн же үшүктөн жана кемиргичтерден сактоо үчүн акиташ, көк таштын эритмелери аюу кулактын жана чопонун жаңы жасалган аралашмасын кошуп шыбап коюу керек. Эгерде күз мезгилинде кандайдыр бир себептерден улам мындай иш-чаралар жүргүзүлбөй калса, анда бул процедураларды эрте жазда жүргүзүү талап кылынат.

Бардык кодурааларын, чириген мөмөлөрүн жана илдетке чалдыккан жалбырактарынын баарын чогултуп, аларды жок кылуу;

Кыш мезгилинде дарактын сабактарына уялаган зыянкечтерди алып, аларды жок кылуу;

Негизги илдеттер жана зыянкечтер: Монилиоз, Клястероспориоз, цитоспороз

Монилиоз

Козу карын илдеттеринин бири. Бул илдетке чалдыккан сабактарынын гүлдөрү жаш жалбырактары менен кошо күрөң тартып кетет да, куурай баштайт. Жай мезгилинде мөндүрдүн же зыянкечтердин таасиринен жарылып кеткен мөмөлөрү жабыркайт.

Цитоспороз/бактериалдык рак

Өрүк дарагы эки түрлүү куурайт, анын бири козу карын илдеттеринин (цитоспороз), экинчиси – бактериянын (бактериалдык рак) кесепетинен жабыркайт. Акыркы он жылда Кыргызстанда өрүк дарактарын жара басып кеткен көрүнүштөр жайылууда.

Клястероспориоз

Бул илдеттин козгогучу – козу карын илдеттери, алар жалбырактарын, мөмөлөрүн жана генеративдүү бүчүрлөрүн жабыркатат. Мында да мөмөлөрүнүн бетинде көп сандаган тактар пайда болот да, абрикостун сырткы келбетин бузат.

Көрүлүүчү чаралар:

- Өрүк гүлдөй электе, бүчүрлөрү жаңы-жаңы пайда боло баштаган кезинде (жашыл конус фазасы) ага 3% бор суюктугунун эритмесин, ал эми толук гүлдөп бүткөндө – 1% бор суюктугунун эритмесин чачуу шарт (аярлуу дозаны колдонуу). Бул ишти жалбырактары түшкөн мезгилде өткөрүү пайдалуу.
- Жалбырактары ачылгандан кийин СКОР фунгицидин 0,2 л/га пропорциясында чачуу.

Баткен аймагында ушундай илдеттердин баары бар болгондуктан, аларга каршы профилактикалык иш-чараларды жыл сайын жүргүзүп туруу сунушталат.

Негизги зыянкечтер:

- Жалган калканчылар, алардын личинкалары жана чоң ургаачылары өрүктүн жалбырактарынын, сабактарынын жана мөмөлөрүнүн ширелерин сорушат.
- Өсүмдүк биттери, жалбырактарына сайылып, ширелерин сорушат.
- Кызыл өрүкчүл жоон сандын личинкалары өрүктүн данегинин маңызы менен азыктанышат, натыйжада өрүкттүн мөмөлөрү массалуу түрдө күбүлүп түшүп калат.
- Өрүктүн жалбырактары менен азыктануучу жалбырак түргүчтөр жана жубайсыз жибек көпөлөктөр.

Калканчыктар

Жалбырак түргүчтөр

**Кызыл өрүкчүл
жоон сан**

Өсүмдүк биттери

Көрүлүүчү чаралар:

Жогоруда саналып өткөн зыянкечтерге каршы эффективдүү күрөшүүчү каражаттын бири – бул жаңы системалуу-контакттык инсектицид Би-58 препараты. Бирок аны этият колдонбосо ал уулуу зат. Анын таасири узак убакытка чейин сакталат. Ошондуктан бул инсектицидди зыянкечтер жакшы чоңое электе жана өрүк гүл байлагандан кийин гана колдонуу керек. Бак-дарактарды дарылоодо балдарды жана жаныбарларды ал жерге 16 күнгө чейин жакын жолотконго болбойт. Дары чачыратылган жерлерге химиялык уулуу заттардын зыяны жөнүндө эскертиген плакаттарды илип, бул иште аткарган адамдар атайын коргоочу кийимдерди кийиши талап кылынат.

Жумушчулар коргоочу кийимдерди кийишип, оозу-мурдун респираторлор менен же кебез салынган даки менен таңып (өзгөчө кооптуу учурларда), коргоочу көз айнек жана кол кап кийип алуусу керек. Пестициддер менен иштеп жаткан учурда тамеки чегүүгө, тамак жана суюктук ичүүгө болбойт. Бак-дарактарга заттарды чачаарда иштеп жаткан адамдарга чачырабашы үчүн шамалдын кайсы жакты көздөй уруп жатканын эске алуу маанилүү.

Өрүктү калканчыктар жана жалган калганчыктардан коргоо үчүн аларга өсүмдүк майынын суу менен чайкалган аралашмасын чачып койсо да болот. Андан башка атайын майларды колдонсо да болот, бирок алар азырынча Кыргызстанда жок.

Топуракта кыштаган жана өрүктүн сөңгөктөрүндө жашап жүргөн зыянкечтерди кармоо үчүн бак-дарактарга тузак алкакчасын жайгаштырышат. Аларды жыл бою коюп койсо болот, тек гана тузакка түшкөн зыянкечтерди жок кылып туруу үчүн маал-маалы менен текшерип туруу керек.

4. Сугаруу

Өрүк дарактары ашыкча сугарууну жактыра беришпейт.

Өрүктү төмөндөгү негизги эрежелер менен сугарып турса болот:

- Жаз айы башталганда бүчүрлөрү/бутондору ачыла электе сугаруу;
- Түшүм жыйноого 15-20 күн калганда;
- Өрүк текши гүл ачкандан бери 15-20 күндөн кийин сугаруу;
- Ноябрь айында нымдуулук менен камсыздоо үчүн сугаруу.

Суу тартыш аймактарда өскөн өрүк дарактарын сугарып туруу үчүн тамчылатып сугаруу тутумун орнотуу керек.

ТАМЧИЛАП СУГАРУУНУН АРТЫКЫЛЫКТАРЫ

Арык чаап сугарууда 1 га бакка 16 саат бою суу жайылтылат.

Арыктар туура эмес пландалса, айрым жерлерге суу жетпей калат.

Кыртышка зыян келтирилиши мүмкүн.

АРЫК ЧААП СУГАРУУ ЫКМАСЫ:

1 гектарга

Сугаруу убактысы Сунун колому

16 саат

800м³ суу

50% суу кыртышка кетет

ТАМЧИЛАП СУГАРУУ:

1 гектарга

Сугаруу убактысы Сунун колому

2,5 саат

3,5м³ суу

Сууну 24 эсе аз коротулат,
насос 23,5 саатка аз иштетилет

Тамчылап сугарууда 30 мүнөттө резервуар толтурулуп, 1 гектар бак 2-3 саатта толук сугарылат.

Бул ыкмада көчөттөрдүн байлап кетүүсү 90-95%ти түзөт. Эски ыкмага караганда, көчөттөрдүн 20%и аман калат.

5. Өрүктүн түшүмүн эрежеси менен, туура жыйып-терүү жана аны кургатуу – мол киреше алуунун өбөлгөсү

Өсүп жаткан дарактарга берилген азыктар жана аларга тийген күндүн энергиясы баарына текши тийбегендиктен, алардын мөмөсүнүн бышып-жетилиши да ар кандай болот. Сапаттуу өрүктүн мөмөсүн алуу үчүн анын бышкан мөмөлөрүн терип алып туруу керек. Түшүмдү үч этапта – адегенде дарактын төбөсүндөгү мөмөлөрүн, андан соң ортоңку бутактарындагы мөмөлөрүн, эң аягында төмөнкү бутактагы бышкан мөмөлөрүн терип алышат.

Кургатыла туруучу өрүктү мүмкүн болушунча кечирээк терип алуу керек, анткени ал канчалык кеч терилсе, курамындагы каттуу заттар көбүрөөк болот. Бирок мөмөлөрүн жаракатсыз терип, өрүктөрдү кургатууга ылайыктуу бышып жетилген кезинде терип алуу керек.

Ашканада колдонулуучу сортторду көлөмүнө, өңүнө жана өрүктүн эти жетишээрлик нык болгон убакта гана терүү шарт (кактын каттуулугу сатып алуучуга кеткен убакыттын жана ага кеткен жолдун чакырымына жараша болот). Ал эми кургатыла турган өрүктү мүмкүн болушунча кечирээк терип алуу керек, анткени ал канчалык кеч терилсе, көбүрөөк кургайт.

Түшүмдү кол менен терүүдө өтө аяр кармап, урунуунун алдын алуу аякы продуктунун сапатына таасир этет.

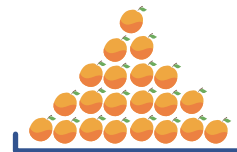
Күкүрт менен тазалоо

Өрүктүн мөмөсүн күкүрт менен ыштаганда, анын өңү өзгөрүлбөй жакшы сакталып, көк дат баспайт жана ачыбайт, ошондой эле бактериялардан жана зыянкечтерден сактайт. Ушундай ыкма менен тазалаганда, как көбүрөөк сакталат да, анын сапатына терс таасири тийбейт.

Пайдалануу өлчөмү
төмөндөгүдөй:

=

160-180 грамм

1 центнер (100 кг)
өрүккө

Өрүктү кургатуу ыкмалары

Өрүктүн баасы анын кургатуу ыкмасынан көз каранды болот. Кургатуу ыкмалары боюнча сунуштар:

- Өрүктү полиэтилен пленкага (целлофан) жайып кургатууга болбойт, анткени мөмөсү жабышып калышы мүмкүн, натыйжада андай мөмөлөр тез эле бузулат.
- Кургатуу үчүн кездемени же торчолору, тешиктери бар материалды пайдаланган оң.
- Баарынан эң ылайыктуусу – жерден өйдөрөөк жайгашкан кургаткыч лотокторду пайдаланган оң. Мындай ыкма кургатылып жаткан жемиштерди чаңдан жана топурактан сактап, кургатуу процессин тездетет.
- Кун нуру менен кургатуучу атайын шаймандар менен иш алып барса, өрүк тезирээк кургайт жана таза сакталат. Бирок этият болуңдар – өрүк кургатуучу моделдердин баары эле Баткен облусунун шартына шайкеш келе бербейт.
- Бир нече убакыт бою сактала турган кургак өрүктөгү нымдуулук деңгээли 20% тен ашпаганы дурус.

Эгерде кургатылган как вакуумдук таңгакка ороло турган болсо, же тез арада сатылса, анда аны алаканга салып кысканда, ширеси чыкпай, ал эми алаканды жайганда мөмөлөрү жеңил жазылып кетиши шарт.

Кургатылган өрүктү сактоо

Кургатылган өрүктү сактоочу жайлар таза жана кургак болушу керек. Алар сакталган имараттардын кампаларында үй жаныбарларын кармоого же өсүмдүктөрдү коргоочу химиялык заттарды сактоого болбойт. Кургатылган кактарды сактаганга жөнөтөр алдында жакшылап кургаганына көз салгыла (жогору жактан окуңуз).

Кургатылган өрүктү сактоодо аларга тамак-аш күбөсү эң чоң коркунуч жаратат. Күбөдөн жабыркаган өрүктүн товардык түрүнө доо кеткендиктен, базардагы баасы бир топ түшүп кетет. Андыктан кургатылган өрүктөрдү тамак-аш күбөсүнөн коргоо үчүн аларды башка тамак-аш азыктардан жана ошондой эле кийимдерден алыс кармап, ал жайды байма-бай текшерип (2-3 жумада бир жолу), жабыркаган кактардын баарын жок кылып туруу керек. Текшерип жатканда мүшөктөгү өрүктү кылдат аралаштырып карап же болбосо аларды мүшөктөрдөн жерге төгүп, жакшылап текшерген соң гана кайра мүшөктөргө салуу сунушталат. Андан тышкары, тамак-аш күбөсү пайда болбошу үчүн ал жайды дайыма желдетип туруу зарыл. Тамак-аш күбөсүнө каршы салттуу күрөшүү ыкмаларынын бири – бул мүшөктөргө жаңгактын жалбырактарын кошуп салып коюу керек, бирок маал-маалы менен мүшөктүн ичин текшерип турууну эстен чыгарууга болбойт.

Өрүктү кургатуу иш-чараларына экономикалык анализ жүргүзүү

Баткен облусунда жемиштерди кургатуу өндүрүшүндө Субхани сорту эң кеңири колдонулат. Андыктан экономикалык анализ жүргүзүү үчүн өрүктүн ошол сорту тандалып алынган. Анализ жүргүзүүнүн алкагында он жылдык өсүмдүктөрдүн жайгашуусунун төмөнкү схемасы каралды: 10х8, 1 гектар аянтта орточо эсеп менен 120 тамыр түп дарак.

Ал эми ортоңку катарда жакшыртылган жана сунушталган тажрыйбаны колдонуунун натыйжасында алынган көрсөткүчтөр келтирилген; оң катарга сиз өзүңүздүн цифраңызды келтирип, аларды сунушталган тажрыйба менен салыштырсаңыз болот.

Бул жерде акыркы жылдарда алынган кирешенин орточо көрсөткүчтөрү келтирилгендигине көңүлүңүздөрдү бурабыз. Реалдуу салыштыруу жүргүзүү үчүн эң эле жогору болуп жаткан 2016-жылдагы көрсөткүчтөрдү эмес, сиз өзүңүздүн орточо цифраңызды алсаңыз болот.

I га аянтка жумшалуучу чыгымдар (сом менен)

Пункттар	Сунушталган тажрыйба	Фермердин тажрыйбасы (өзүңүздүн тажрыйбаңызга таянып, толтуруңуз)
Жер семирткичтер	10 000	
Өрүк дарактарын коргоо (осүмдүктөрдү коргоого жумшалуучу чыгымдар)	10 408	
Жабдуулар (кургатуу үчүн пленка, ящиктер, таңгактоо үчүн баштыктар)	2 800	
Сугат иштери (суу жана башка кызматтар үчүн акы төлөө)	3 200	
Кыюу	3 600	
Айдоо, малалоо, катар аралыктарын культивациялоо ж.б.	4 000	
Автоунаалар менен ташуу (автоунааларга жүктөө, кампаларга жеткирүү жана товарды түшүрүү)	1 500	
Түшүмдү жыйып-терүү	6 000	
Кургатуу жана салыктар	800	
Баардыгы:	42 308	

Түшкөн киреше

	Га саны	Бир даанасынын баасы, сом	1 га, Баардыгы, сом	Га саны	Бир даанасынын баасы, сом	1 га, Баардыгы, сом
	Сунушталган тажрыйба			Фермердин тажрыйбасы		
Түшүмдүн жалпы көлөмү, жаңы өрүктөр	7 500					
Кургатылган какты сатуу	2 500		405 000			
1 сорт	1 250	200	250 000			
2 сорт	1 000	140	140 000			
3 сорт	250	60	15 000			

Ар башка сапаттагы какты өндүрүүнүн көлөмү

Сапаты	Фермердин тажрыйбасы	Сунушталган тажрыйба	Сиз көрсөткөн цифралар
1 сорт	30%	50%	
2 сорт	40%	40%	
3 сорт	30%	10%	

Таза киреше

	Сунушталган тажрыйба	Фермердин тажрыйбасы
Кургатылган өрүктүн жалпы көлөмү, кг	2 500	
Жалпы киреше, сом	405 000	
Тике жумшалган чыгымдар, сом	58 626	
Таза киреше, сом	346 374	

Сизге 1 гектар өрүк багынан бир жылда орточо канча киреше аласыз? Эгерде өзүңүздүн ыкмаларыңызды колдонуунун эсебинен алган кирешеңиз, сизге сунушталган ыкмалардын жардамы менен алуучу кирешеден азыраак болсо, анда бул буклетте берилген маалыматты пайдалануу менен өзүңүздүн кирешеңизди көбөйтсөңүз болот.

Баткен аймагындагы өрүк өстүрүү боюнча адистер

Эгерде Сиз өрүк өстүрүү боюнча кененирээк маалымат алууну кааласаңыз төмөнкү адистерге кайрылсаңыз болот:

Шабидин Есеналиев
0 770 148 464

Абдугапар Абрахманов
0 773 298 179

Бектемир Самаганов
0 778 555 906

Мунарбек Добутов
0 770 154 959

Бул басылма Америка калкынын жардамы менен АКШнын Эл аралык өнүгүү агентстволору (USAID) аркылуу жарык көрдү. ACIDI/VOCA, HELVETAS жана AIRD басылманын мазмуну үчүн жоопту, ал сөзсүз эле АКШ өкмөтүнүн, же USAIDдин позициясын чагылдырбайт.

Бул басма USAID Агро горизонт долбоору тарабынан иштеплип чыккан.

